

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ РОБІНА КОЛІНГВУДА ТА АРНОЛЬДА ТОЙНБІ*

Тетяна МЕЛЕЩЕНКО, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, кандидат історичних наук

Осягнення історії Арнольда Тойнбі.

Цивілізаційний підхід до розвитку історії

Концепція історії Тойнбі є однією з найвпливовіших у світовій філософії історії. Центральним поняттям цієї концепції є локальні цивілізації. Історичний процес для Тойнбі – це існування в просторі та часі окремих локальних суспільств. Цивілізація – це одиниця виміру буття. Вважаючи, що будь-яка країна, політичний союз тощо повинні розглядатися не самі по собі, а відповідно до історичного контексту, Тойнбі доходить наступного висновку про «атом, на якому треба фокусувати свою увагу історика»: цивілізації «являють собою... суспільства з більш широкою довжиною як у просторі, так і в часі, ніж національні держави чи будь-які інші політичні союзи» [7, 40]. Саме цивілізації повинні розглядатись істориками, вони не можуть зіставлятися; жодна з цивілізацій не охоплює всього людства.

Тойнбі виділяє 21 цивілізацію, з яких на даний момент залишилось лише 5: Західна християнська, Православна християнська, Ісламська, Далекосхідна, Індуська. Між деякими цивілізаціями наявні родинні відносини; цивілізації взаємодіють між собою і взаємовпливають.

Кожна цивілізація у процесі існування проходить такі стадії: *стадія зародження – генезис*. Цивілізація може виникнути або в результаті мутації примітивного суспільства або на руїнах «материнської» цивілізації. *Стадія росту*, на якій цивілізація із зародка розвивається в повноцінну соціальну структуру. Під час росту цивілізацію постійно підстерігає небезпека переходу в стадію надламу, яка зазвичай (але не обов'язково!) змінюється *стадією розпаду*. Розпавшись, цивілізація або зникає, або дає життя новим цивілізаціям. Варто відразу зазначити, що в цьому життєвому циклі немає фатальної зумовленості розвитку. Тойнбі відходить від трактування цивілізації як деякої неподільної сутності, вважаючи, що «суспільство не є і не може бути нічим іншим, крім як посередником, за допомогою якого окремі люди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства створюють людську історію» [7, 251]. Тобто якщо всі індивідууми, що утворюють дане суспільство, зможуть перебороти надлам у душі, то і суспільство загалом зможе вибратися зі стадії надламу. Тойнбі відкидає долю в питаннях роз-

витку цивілізації, вважаючи, що останнє слово завжди залишається за людиною.

Виділивши основні стадії розвитку цивілізації, Тойнбі шукає «двигун» цивілізації, те, що змушує примітивне суспільство прокинутися і почати безупинний поступальний рух; щось єдине, що стоїть за всіма стадіями розвитку цивілізацій. У пошуках цього першопринципа дослідники доходять до концепції Виклику-і-Відповіді. Не знайшовши детермінованих, «неживих» причин зародження і розвитку цивілізацій, Тойнбі вводить через міф про спокусу творіння Божого Дияволом і наступним перетворенням того, кого спокусили, через творіння Господнє, суперечності в якості основного рушійного механізму історії. На першому етапі Диявол (Виклик) виводить систему з рівноважного і пасивного стану в збуджений і активний. Відповіддю на виклик має бути або ріст – «перехід у більш високий і більш досконалий стан, або смерть, програш» [7, 120]. Вийшовши на новий рівень, система знову виводиться з рівноваги, і так далі доти, поки на черговий виклик не надійде адекватної відповіді. Виклики можуть бути як зовнішніми так і внутрішніми. Саме така динамічна, прогресуюча суперечність і є запорукою розвитку цивілізації, її складових та індивідуумів.

Як уже говорилося вище, деякі з викликів можуть отримувати гідні відповіді, тоді як інші можуть залишитися і без відповіді. Але найбільш стимулюючий вплив робить виклик середньої сили. Слабкий виклик може не змусити систему перейти на якісно новий рівень, тоді як надмірно сильний виклик може її зруйнувати.

Система Тойнбі антропоцентрична в тому сенсі, що в ній суспільству відводиться місце поля дії, а не носія творчої сили, де виклики призначаються насамперед людям. Однак більшість членів суспільства інертна, пасивна і не спроможна дати гідну відповідь на удари долі. Щоб суспільство змогло відповісти на виклик, у ньому необхідна наявність Особистостей, надлюдей, які здатні дати відповідь і повести за собою всіх інших. Цими над людьми можуть бути як окремі індивіди (Ісус, Мухаммед, Будда), так і соціальні групи. У будь-якому випадку суспільство розколюється на дві взаємодіючі частини: на творчу меншість, яка несе в собі потенціал, і основну інертну масу. Здатність творчої меншості дати відповідь на виклик перетворюється на відповідь усього суспільства. Механізм взаємодії творчої меншості й

* Закінчення. Початок див. «Історія в рідній школі» № 4, 2015

пасивної більшості – це механізм «мимесису» – соціального наслідування. Для успішної відповіді на виклик необхідна наявність у суспільстві наступних чинників: людей, здатних зрозуміти виклик і дати на нього відповідь, і готовності більшості до прийняття такої відповіді.

Генезис. Тойнбі виділяє 2 шляхи виникнення цивілізацій: через мутацію примітивного суспільства і через відчуження пролетаріату від правлячої меншості раніше існуючих цивілізацій. В обох випадках він пояснює генезис за допомогою концепції Виклик-і-Відповідь, відкидаючи при цьому як расові теорії, так і сприятливі природні умови, що нібито є запорукою виникнення цивілізацій. Філософ виділяє основні стимули, що можуть позитивно вплинути на успішний генезис цивілізації: стимул природного середовища; стимул безплідної землі; стимул нової землі; стимул оточення; стимул удару (реакція на напад); стимул тиску («форпост»); стимул обмеження (бідність, рабство, національна дискримінація).

З наведеного вище списку видно, що стимули можуть бути як природними, так і соціальними.

Ріст – наступна стадія розвитку цивілізації. Критерієм росту є не територіальна експансія, не науково-технічний прогрес, а закон прогресуючого спрощення – етерифікації [7, 224]. Закон етерифікації виявляє себе багатозначно. Сюди потрапляє як частина і розвиток техніки, і рух мистецтва від пластики до музики. Однак для Тойнбі, як людини віруючої, найбільш важлива релігійна етерифікація: «Поступове сходження Релігії до Богів з усе більш ясно окресленою особистістю» [7, 238]. Етерифікація неминуче веде до «переносу поля дії» – переходу з макрокосму в мікркосм. Суперечність Людина-Природа поступово перетворюється на суперечність Людина-Людина, зовнішній виклик перетворюється на внутрішній. Якщо спочатку розвитку цивілізації людина вимушена переважно відповідати на виклики Природи, то в процесі розвитку основними стають соціальні суперечності: боротьба між класами, релігійні, національні питання. «Ріст означає, що зростаюча особистість чи цивілізація прагне створити своє власне оточення, породити свого власного збуджувача спокою і створити своє власне поле дії. Критерій росту – це прогресивний рух у напрямі самовизначення» [7, 250].

Рух цивілізації шляхом прогресу обумовлюється змінами у внутрішньому світі індивідуума. Але ці зміни можуть відбутися в душі не будь-якої людини, а лише у творчої меншості. Відповіддю на виклик у даному випадку є перехід Особистості на більш високий рівень розвитку. Однак інша частина суспільства залишається там, де і була. У такий спосіб виникає дуже важлива суперечність «меншість-більшість». Більшість може на-

близитися до меншості шляхом механізму мимесису. Однак немає ніяких гарантій того, що це відбудеться, виникає небезпека відриву однієї соціальної групи від іншої. З ростом цивілізації ця прірва стає все ширше і ширше, що зрештою може призвести до надламу цивілізації виклику, на який меншість уже не здатна дати адекватної відповіді.

У результаті росту кожна цивілізація проходить свій унікальний шлях розвитку. При цьому досвід, отриманий кожною цивілізацією, також унікальний. Цим Тойнбі пояснює розходження цивілізацій [7, 293].

Надлам. Процес росту цивілізації – це постійна боротьба. З одного боку, це взаємодія між викликами і творчою меншістю, з іншого це постійна суперечність між меншістю і відсталою масою. Причини надламу можуть бути різними. Не маючи досить чіткої й однозначної відповіді на це питання, Тойнбі наводить велику кількість прикладів надламів, з яких можна вичленувати кілька груп:

- відмовлення більшості від мимесису. Під час катаклізмів більшість може зневіритися в ідеалах меншості і, не маючи стримуючих традицій, виявитися в «підвішеному» стані, що неминуче призведе до хаосу;

- помилка меншості, виражена в пасивності після низки власних перемог. Суспільство з такою меншістю існує до першого катаклізму, що виводить систему зі «сплячої» рівноваги;

- ізоляція правлячої меншості від суспільства і, як наслідок, виродження;

- ідолопоклонство – інтелектуально і морально збиткове і сліпе обожнювання частини замість цілого, тварини замість Творця і часу замість вічності» [7, 310].

Вочевидь, спектр небезпек, що підстерігають цивілізацію на шляху її розвитку, дуже широкий. Однак настання надламу і загибелі не є неминучим.

Розпад. Ця стадія є серією невдалих відповідей на той самий виклик, що привів до надламу цивілізації. У соціальному плані на стадії розпаду відбувається розщеплення суспільства на три складові:

1. Правляча меншість, що більше не є творчою силою суспільства, але посилено чіпляється за владу. З метою утримання влади вона створює універсальну державу.

2. Внутрішній пролетаріат, що не довіряє більше правлячій меншості. Його відповідною реакцією є створення всесвітньої церкви.

3. Зовнішній пролетаріат. Він виявляє себе у варварських набігах на ослаблу цивілізацію.

У духовній сфері розпад суспільства призводить до розколу в душі, який торкається поведінки, почуття, життя загалом [7, 358]. Роз-

кладання суспільства супроводжується повним розпадом правлячої верхівки і появою нової творчої меншості, що вийшла з пролетаріату. Саме ця меншість здатна утворити нову цивілізацію. Єдиний позитивний вихід – «перетворення», створення пролетаріатом нової релігії, що спирається на принципово іншу систему цінностей, ніж цивілізація, що розкладається.

У даному питанні були представлені суть та основні віхи циклічної концепції розвитку цивілізації Арнольда Тойнбі. Саме його наукові праці заклали основи цивілізаційного підходу до історичного процесу. Його по праву можна вважати класиком цивілізаційного підходу до історії, бо на основі його праць були створені інші теорії цивілізаційного підходу. У своїй основній науковій праці він проаналізував понад три десятки цивілізацій та запропонував своєрідну систему життєвого циклу цивілізації, яка може бути використана під час дослідження різноманітних держав та етносів.

Поле історичного дослідження, позиція дослідника

Тойнбі основною історичною одиницею, а отже й полем історичного дослідження обрав не окрему націю, народ чи локальну державу, а суспільство – цивілізацію. Таким чином, він підходить до історії як до галузі дослідження людських взаємин. Її предметом є життя суспільства у внутрішніх і зовнішніх аспектах. Суспільство постає загальним родовим поняттям дослідження історії [10, 289].

Дослідження історії – це послідовний і логічно вмотивований опис природи та структури історичного досвіду людського роду, починаючи від перших суспільств. Точка зору історика є лиш однією з незліченно можливих. Його особистий внесок полягає в тому, що він збагачує нас баченням творчої активності Бога в руках структури, яка, згідно з нашим людським пізнанням її, має шість вимірів. Історичний підхід показує нам фізичний космос, що кругобіжно рухається в чотиривимірній структурі простору – часу, що життя на нашій планеті рухається еволюційно, а також показує людські душі, які, виявляючи духовну свободу, здійснюють доленосний рух або до свого Творця, або ж геть від нього.

Примітивне селянство ніколи не було історично свідомим, оскільки його соціальне середовище завжди говорило йому не про історію. І навіть для меншості, соціальне середовище якої говорить їй про історію, тієї відкритості до випромінювань історичного соціального середовища самої по собі не досить, щоб надихнути історика. Без творчого зацікавлення навіть найяскравіші явища не справлять жодного враження. Творчу іскру не можна запалити, коли немає ні виклику, ні відгуку.

Не пройнявшись цікавістю, ніхто не може стати істориком, але тільки цього не досить, бо якщо та цікавість не спрямована, вона може виявитись лише в досягненні безцінного всезнайства. Проаналізувавши історію розвитку інтелекту видатних істориків, можна виявити, що в більшості випадків якась важлива або приголомшлива подія була викликом, що спонукав до відгуку у формі історичного пошуку. Творчий стимул є важливою подією, яка немов править за причину пізнавального пошуку [8, 319].

Існують три різні методи розглядати й описувати об'єкти нашої думки і з-поміж них – явища людського життя. *Перший* – це з'ясування і запис фактів; *другий* – встановлення через порівняльне вивчення з'ясованих фактів загальних законів; *третій* – образне відтворення фактів у вигляді «белетристики». Загально визнано, що в обов'язки історії входить з'ясування і запис фактів, а явища, яким вона має давати раду, – це суспільні процеси в цивілізаціях. Однак функції між трьома названими галузями людського знання розподіляються не чітко. Історія реєструє не всі факти людського життя. Вона не цікавиться суспільними явищами в примітивних громадах, а лише тими, які відбуваються в цивілізованому світі [7, 55].

Історія взяла собі на службу цілу низку допоміжних наук, які формулюють загальні закони не для примітивних суспільств, а для цивілізацій: наприклад, політичну економію, політологію і соціологію.

Всі науки проходять крізь ту стадію свого розвитку, коли з'ясування та реєстрація фактів – єдиний вид можливої для них діяльності. З'ясування і реєстрація конкретних фактів – метод, можливий лише на такому полі досліджень, де даних зовсім мало. Виведення і формулювання законів – процес можливий і необхідний там, де даних надто багато, але не досить для створення узагальненого образу [7, 57].

У своєму дослідженні Тойнбі висуває думку, що історики навчені тільки описувати, а не вдосконалювати об'єкти свого дослідження і вони природно, перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити та працювати.

За Тойнбі, історія існує там, де є час. А час – це поле, на якому відбуваються зміни станів людського життя, через яке виявляється дійсний зміст історії. Історик також постає як передавач часу. Виняткова роль у механізмі передачі належить пам'яті. Вона упорядковує час і служить своєрідним резервуаром історичного досвіду, механізмом осягнення історії.

Отже, Тойнбі відводить історика досить пасивну роль – завдання реєстрації та передання фактів життя суспільства.

Аналіз філософії історії Тойнбі та Колінгвуда

У концепціях «Ідея історії» Колінгвуда та «Осягнення історії» Тойнбі спостерігаються суттєві відмінності у точках зору на історію. Першою відмінністю є трактування філософії історії. Колінгвуд розуміє під філософією історії теорію історичного знання і пізнання. Основним предметом філософії історії він вважає теоретичні, логіко-теоретичні і методологічні проблеми дослідження історичного минулого, його теоретичну реконструкцію і встановлення істинності історичних фактів. Філософія історії вивчає світ думок, світ духу, що не пізнаний природничо-науковими методами [9, 669]. Колінгвуд є представником гносеологічного напрямку і головну увагу приділяє проблемам пізнання історичних фактів, подій.

На відміну від свого колеги, Арнольд Тойнбі головну увагу в філософії історії звертає на дослідження історичного процесу, змісту історії, соціального визначення. Філософія історії, на його думку, має вивчати іманентну логіку розвитку суспільства, взаємозв'язок і взаємообумовленість його різних сторін, має аналізувати хід подій, показувати, як змінюються одні цивілізації іншими, чому гинуть та інше. Він основним об'єктом філософії історії вважає не певну соціальну групу чи спільність, а весь історичний процес [9, 671].

У Колінгвуда ми знаходимо трактування філософії історії як методології історії. Філософія історії означає висвітлення засад, що вживаються в історичному мисленні, й критику їх з метою зробити історію правдивішою. Філософія історії означає філософію взагалі, яка розглядається з точки зору історії. Філософія історії є виявом трансцендентального поняття історії, вивчення історії як універсальної й необхідної форми духовної діяльності [4, 441]. Філософія історії означає теорію історії як однієї з необхідних форм досвіду людства – речі, що не є особливістю певних людей, які називаються істориками, а спільною рисою всіх мислячих істот за всіх часів [4, 530].

Філософія історії Колінгвуда у порівнянні з філософією історії Тойнбі розроблена більш широко й ґрунтовно, на вищому науковому рівні.

Наступна відмінність у поглядах філософів – це погляд на саму історію. Історія, за Колінгвудом, – це наука, яка має свою специфіку, свій предмет дослідження, об'єкт, мету, завдання, методологію. Дослідник подає 4 ознаки науки історії: 1) історія – це різновид дослідження чи пошуку; 2) предмет історії – це вчинки людей, зроблені в минулому; 3) вона ґрунтується на раціоналістичній інтерпретації фактичних даних; 4) вона служить людському самопізнанню [10, 32].

Колінгвуд спирається на пріоритетну роль ідей в концепції історії – абсолютного духу як її головного джерела і рушійної сили. Зрозуміти історію можна лише шляхом пошуку тієї генералізуючої ідеї, яка стала поштовхом для даної історичної дії. Якщо дослідник знайде спонукальну ідею, він зрозуміє історію. Без цієї ідеї історія залишається таємницею. Філософ не визнає об'єктивного критерію історичної істини. Думка історика – ось головний критерій істинності історичного пізнання. Для перевірки висновків історична думка не може апелювати ні до чого іншого, крім самої себе [1, 345].

Що стосується концепції Тойнбі, то він розглядав історію як явище. Історія – це безперервність, складена з життєвих циклів людських генерацій, що змінюють одна одну. Історичний процес – це існування в просторі та часі окремих локальних суспільств – цивілізацій, основою існування яких є виклик-відгук.

Ще однією відмінністю в поглядах є тлумачення Колінгвудом історії як прогресу, а Тойнбі обґрунтовує заперечення цього прогресу. За Колінгвудом, ходом історії керує прогрес, за якого форми людської діяльності змінюють одна одну, являють собою кожна удосконалення попередньої. Ідея історичного прогресу передбачає появу нових дій, думок, ситуацій нових типів [4, 413]. За Тойнбі, історія розвивається вкрай суперечливо і здебільшого регрес домінує над прогресом та нейтралізує його.

Концепція Тойнбі – це концепція циклічного розвитку історії, концепція історичного круговороту; а Колінгвуд висуває ідею лінійного розвитку історії від первісного примітивного розвитку суспільства до сьогодення.

Ще однією відмінною рисою є теоцентричність історії Тойнбі. Він у перебігу цивілізаційних процесів особливу роль відводить релігії. Релігія постає як лялечка цивілізації, її зародок, як один із інтегративних чинників та рушійв поступу та як підсумок цивілізаційного процесу. Релігія є не тільки альфою й омегою життєвого циклу цивілізації, а й тим ефіром, в якому цивілізація перебуває протягом всього періоду свого існування.

Колінгвуд критикує такий погляд на історію і вважає, що історія, написана на основі християнських принципів, буде наперед визначеною, апокаліптичною та періодизованою. Вона є есхатологічною, наперед відомою людині [8, 244]. Він назвав схему Тойнбі схемою впорядкованих шухляд із наліпленими ярликами, і в ті шухляди тільки треба порозсовувати готові історичні факти [4, 231]. Критики зазнав також погляд на історика як на розумного спостерігача історії. Тойнбі не бачить того, що історик є невід'ємним складником самого процесу історії, що він оживляє в

собі ті переживання, той досвід, про який здобувається історичне знання.

Але найбільшим спільним здобутком обох титанів філософсько-історичної думки є те, що вони створили цілісну модель всесвітньої історії, визначили закономірності її розвитку, особливості прояву в певних культурах, регіонах та державах.

Розглянувши «Ідею історії» Колінгвуда та «Осягнення історії» Тойнбі, ми визначили предмет їхнього дослідження, мету, завдання, які покладено перед істориком та інше. Аналіз цих концепцій показав відмінні риси в поглядах істориків, які зводяться до наступного:

– історія Колінгвуда є наукова, ідеалістична, має лінійний розвиток, передбачає історичний прогрес. Історик як дослідник історичного процесу водночас сам є частиною цього процесу, він переживає у своїй свідомості предмет свого дослідження;

– історія Тойнбі – це явище, яке є результатом виклику-відгуку. Вона має циклічний розвиток, повторюється по колу. Історичний процес розвивається за законом Божим, релігія є лямалкою історичного процесу. Історія Тойнбі є геосентричною.

Але, незважаючи на розходження в поглядах ці філософи внесли величезний вклад у філософію історії, підкреслюючи її цілісність, універсальність.

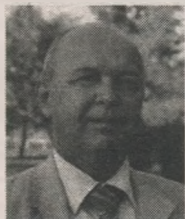
Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що дані концепції не втратили своєї

актуальності і можуть використовуватися в різних історіософських дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
2. Бойченко І. В. Філософія історії : підручник / І. В. Бойченко. – К. : Т-во «Знання», 2000. – 723 с.
3. Гусев В. І. Західна філософія Нового часу / В. І. Гусев. – К., 2000.
4. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Р. Дж. Колінгвуд / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
5. Парадигми осягнення історії // Філософія. – К, 1997. – С. 383–404.
6. Семёнов Ю. И. Философия истории Ю. И. Семёнов. – М. : Современные тетради, 2003. – 776 с.
7. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / А. Дж. Тойнбі. – Т. 1.; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи. 1995. – 614 с.
8. Дослідження історії. / А. Дж. Тойнбі. – Т. 2; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 406 с.
9. Філософське осмислення Історії // Філософія. Підручник для студентів вузів. – К., 2001. – С. 659–735.
10. Яциук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К. : Либідь, 2004. – 536 с.

УДК 339.94 (477)

СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТУ 2013 – 2015 рр.

Сергій ТРОЯН, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України, доктор історичних наук, професор

Зміна геополітичної конфігурації сучасного світу під впливом розпаду СРСР і активних трансформацій у всіх сферах життя держав Центральної, Східної та Південної Європи збіглася в часі з кардинальними зрушеннями в розвитку процесів європейської інтеграції. Виникнення Європейського Союзу на основі укладення (1992 р.) та ратифікації (1993 р.) Маастрихтського договору дало новий потужний імпульс до створення об'єднаної Європи на основі територіально-політичної, економіко-фінансової і цивілізаційної єдності насамперед західної і центральної її частин. Інтеграційний чинник, вийшовши за межі

відносно єдиного соціокультурного середовища Західної Європи, став вузловим і визначальним на всьому євразійському просторі у сенсі не лише реалій, а й перспектив еволюції та характеру континентального і світового порядку.

Водночас проголошення Співдружності Незалежних Держав не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, а й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі у контексті становлення нової «постбіполярної» системи міжнародних відносин. Російська Федерація, як надпотужний регіональний геополітичний актор і